



LA CARA FOSCA  
DE LES LLETRES  
VOLUM XIII



Joan Coromines – Joan Sales

*Cartes 1946-1983*

A la recerca del català usual

Edició a cura de  
Josep Ferrer i Joan Pujadas

CLUB EDITOR  
BARCELONA

*Cartes 1946-1983. A la recerca del català usual*

Primera edició, amb el títol d'*Epistolari*

*Joan Coromines & Joan Sales*: maig de 2004

Primera edició en aquesta col·lecció: juliol de 2024

© 2024, Fundació Pere Coromines, per les cartes de Joan Coromines

© 2024, hereus de Joan Sales, per les cartes i els textos de Joan Sales

© 2024, Josep Ferrer i Joan Pujadas, per l'edició de les cartes

© 2024, Maria Bohigas, Josep Ferrer i Joan Pujadas, pel pròleg i l'aparat de notes

© 2024, Club Editor 1959, SLU, per aquesta edició

Coves d'en Cimany, 2 — 08032 Barcelona

info@clubeditor.cat — www.clubeditor.cat

Correcció: Maria-Arboç Terrades, Queralt Girbau Cabanas,

Maria Bohigas

Disseny: Àngel Uzkiàno

Imprès als tallers de Romanyà Valls

ISBN: 978-84-7329-444-7

Dipòsit legal: B 8929-2024

Amb el suport de:

 Generalitat de Catalunya  
**Departament de Cultura**

*Qualsevol forma de reproducció, distribució,  
comunicació pública o transformació d'aquesta  
obra només es pot realitzar amb el permís dels seus  
titulars, a part de les excepcions previstes per la llei.  
Adreceu-vos a CEDRO si necessiteu fotocopiar-ne  
o escanejar-ne fragments.*

## TAULA

Pròleg. <i>Maria Bohigas, Josep Ferrer i Joan Pujadas</i>	VII
CARTES 1946-1983	I
Apèndix. Dos textos de Joan Sales “La Miscel·lània Fabra”, ressenya als <i>Quaderns de l'Exili</i>	373
Pròleg a <i>Lleures i converses d'un filòleg</i> , de Joan Coromines	379
Índexs	
Índex de noms	403
Índex general	415



## PRÒLEG

Joan Coromines acaba d'arribar a Chicago quan escriu per primer cop a Joan Sales. Refugiat a França el febrer de 1939, ha viscut sis anys a l'Argentina, exercint de professor de castellà i llatí a la Universidad Nacional de Cuyo, abans de ser nomenat professor de filologia romànica a la University of Chicago. Els projectes que té al cap són pròpiament monumentals. Els resumirà en la vellesa amb la imatge de “l'ardida piràmide”, en què el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* i l'*Onomasticon Cataloniae* són els cims que arribaria a coronar, mentre que la gramàtica històrica de la llengua quedaria esbossada a l'interior dels diccionaris i en alguns articles, veritables monografies sobre el tema.

La dimensió dels treballs que s'imposa en l'exili pren sentit si es té en compte d'on ve científicament: deixeble de Fabra, ja en època universitària havia col·laborat en les obres lexicogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans i havia triat el camp abstracte de l'etimologia donat que el *Diccionari general de la llengua catalana*, a les mans de Fabra, i el diccionari dialectal, que acabaria esdevenint el *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover i Moll, es trobaven ja ben encarrilats. La seva formació i la seva ambició, que posava per damunt de tot al servei de la llengua i el país, l'encoratjaven a acceptar l'envit. Després d'assumir *de*

*facto* la direcció del *Butlletí de Dialectologia Catalana*, Coromines hereta els incipients materials toponímics aplegats entre 1921 i 1923 per Josep M. de Casacuberta i comença les enquestes pròpies sobre el terreny amb la finalitat de completar-los. Fins que l'exili les interromp. Des de l'Argentina, obligat a dedicar-se al que seria el *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, aplega 50.000 cèdules i, exhaurits els materials de recerca al con sud del continent americà, s'envola cap a Nova York, on una beca de la Fundació Guggenheim li permet de continuar la tasca.

Joan Sales es troba llavors a Coyoacán, tocant a Ciutat de Mèxic, on viu amb dona i filla en una antiga casa d'*adobe*, al peu d'un camp de lava. És la seu dels *Quaderns de l'Exili*, fundats per ell i Lluís Ferran de Pol amb un grup de companys que discrepen de la visió dominant entre els literats catalans que s'han refugiat a Amèrica: per a l'equip dels *Quaderns*, la prioritat no és perpetuar la vida cultural a través de revistes, publicacions i premis literaris, sinó reprendre el combat a Europa constituint una unitat militar que lluiti entre les files aliades. Diversos col·laboradors, a més de ser escriptors i periodistes, han combatut al front com a voluntaris i s'han hagut d'exiliar per la seva condició de soldats. Les seccions pròpies d'una revista de cultura conviuen als *Quaderns* amb "Les armes i la història", estrenada amb un article del coronel Enric Pérez Farràs, un dels oficials que contribuï a sufocar la revolta militar del juliol de 1936 a Barcelona, autor d'una crida per constituir un exèrcit català des d'Amèrica l'octubre de 1942. Els editorials, redactats per Sales i Ferran de Pol, prenen posició a favor d'aquesta estratègia i ataquen amb extrema virulència aquells que no la comparteixen —en primer lloc el Consell Nacional de Londres, presidit per Carles Pi i Sunyer, que ignora les seves peticions.



Fins que s'acaba la guerra mundial, i amb ella la possibilitat o el somni de combatre per les armes i aconseguir que la derrota de l'Eix sigui també la de Franco.

És enmig d'aquest terrabastall de l'exili que Coromines escriu a Sales sense haver-lo tractat mai. El motiu de la carta és l'aparició als *Quaderns* d'una elogiosa ressenya de la *Miscel·lània Fabra* que ha publicat a Buenos Aires. Amb col·laboracions de prestigi nacional i internacional, el volum havia d'aparèixer amb motiu del setantè aniversari de Mestre Fabra l'any 1938; el desenllaç de la guerra n'estroncà la publicació: ja imprès a la Casa de la Caritat i pendent de relligar, va ser destruït pels franquistes. Coromines, però, no es donà per vençut, i a finals de 1941 recuperà els originals gràcies a una germana seva, la Carme, que havia quedat a Barcelona.

La recerca de finançament va ser laboriosa. Cambó va voler que la seva aportació —1.500 pesos argentins— restés en l'anònimat. També hi van contribuir amb 1.000 pesos el patrici Rafael Patxot, el patrocinador persistent de l'*Onomasticon Cataloniae*, i el mecenes Ferran Fontana amb 300 pesos. Una vegada sufragada l'edició, amb Europa en flames, el trànsit marítim tancat per la batalla de l'Atlàntic i els temuts submarins nazis que torpedinaven qualsevol mercant que se'ls posava a tret (i el consegüent preu del paper pels núvols), la dificultat va ser trobar una impremta fiable, que disposés de tipus fonètics. Coromines la va trobar a Buenos Aires. A més de suar sang amb les proves d'impremta pels nombrosos errors de picatge que cometien els tipògrafs davant d'uns originals en llengua estrangera, Coromines va haver de fer front a les reticències de les autoritats acadèmiques i governatives que, per por de la falç i el martell, veien amb mals ulls les seves modestes activitats catalanistes i la seva simpatia republicana. Quan per fi es va haver imprès el

volum —que porta data de 1943 per fer-lo coincidir amb el setanta-cinquè aniversari de Fabra tot i que va sortir el 1944—, quedava per resoldre el problema de com difondre'l entre les colònies catalanes i fer-lo arribar a Europa a mans d'un Fabra ja molt gran.

De tots aquests obstacles, i de l'esforç que calia per vèncer-los, Sales n'era més conscient que ningú. Els *Quaderns de l'Exili*, finançats per anuncis comercials, van sortir el setembre de 1943 i van extingir-se l'abril de 1947. Sales els corregia i els picava: a Barcelona havia exercit de professor de català a l'Extensió d'Ensenyament Tècnic de la Generalitat, i a Mèxic va aprendre l'ofici de linotipista. Dels 500 exemplars del primer número van anar augmentant fins als 4.000 del darrer, que s'enviaven des de Mèxic a prop de trenta països; val la pena esmentar-los per donar una idea de l'escampadissa de l'exili: Argentina, Xile, Uruguai, Brasil, Bolívia, Colòmbia, Equador, Veneçuela, Guatemala, Hondures, Nicaragua, Paraguai, Sant Salvador, Cuba, Estats Units, Gran Bretanya, Irlanda, França, Bèlgica, Holanda, Itàlia, Suïssa, Andorra, Marroc, Algèria, Tunísia i Filipines.

El 1947, un donatiu pòstum de Francesc Cambó va servir per finançar l'únic llibre que s'estamparia sota el segell dels *Quaderns*: les *Poesies* de Màrius Torres, mort a Puig d'Olena el 1942. Sales hi treballava quan va rebre la carta de Coromines; era per a ell l'equivalent exacte del que representava la *Miscel·lània Fabra* per al seu corresponçal: l'afirmació de la continuïtat malgrat tot, i un deute personal.



Coromines era sense cap mena de dubte el lingüista més ben preparat de la seva generació i de les precedents, i ho continuaria sent durant molt de temps després de la guerra. Format amb

els filòlegs més eminents d'Europa —a Barcelona amb Pompeu Fabra, Carles Riba i Joaquim Balcells; a Montpeller, durant el seu exili juvenil, amb el dialectòleg Georges Millardet i el fonetista Maurice Grammont; a Madrid, durant el doctorat, amb Ramon Menéndez Pidal i l'arabista Maximiliano Alarcón; a Zuric amb el romanista Jakob Jud sobretot, i a París amb Oscar Bloch (etimologia francesa), Paul Boyer (rus), Clovis Brunel (flamenc), Mario Roques (romanès), Joseph Vendryes (grec, llatí i gòtic), Louis Renou (mètrica vèdica) i Antoine Meillet (indoeuropeu)—, Coromines es veia amb cor d'afrontar la realització de l'*Onomasticon Cataloniae*, és a dir, el diccionari que recolliria tots els topònims, grans i petits, del domini lingüístic català, i el seu estudi etimològic, la disciplina més difícil dins el camp de l'etimologia.

L'estudi de la toponímia és una de les parts més difícils de l'etimologia perquè els noms de lloc presenten, fossilitzats i emmascarats, restes d'estadis molt antics —preromans— de la llengua. La perícia de l'investigador ha de saber extreure les capes que al llarg dels segles el topònim ha anat adquirint en el seu ús oral, per arribar a la perla enterrada. Aquest treball té dues parts ben diferenciades: una es fa en biblioteques i arxius, i arreplega sobre el paper les diverses formes de la paraula estudiada amb les dates i significats que va adoptant al llarg del temps. Però hi ha una altra part que es fa sobre el terreny, que són les enquestes, molt importants en la toponímia, per la poca atenció dedicada al llarg del temps a aquesta disciplina. Coromines preparava les seves campanyes toponomàstiques durant el període de docència universitària a Chicago, entre els tràfecs acadèmics indefugibles: n'establia la ruta, que feia a peu (Coromines no va conduir mai), i escrivia als rectors dels pobles i els secretaris dels ajuntaments per identificar els informadors, que

havien de ser persones que coneguessin bé el territori, preferiblement pastors i pagesos. Tot i que comptà amb alguns col·laboradors ensinistrats per ell, Coromines va fer sol la gran majoria de les enquestes per tot el territori dels Països Catalans, que no acabarien fins al maig de 1969, amb Coromines jubilat i reintegrat plenament a Catalunya.

Són excepcions el cas de Joan Sales i de la seva dona, Núria Folch, que van fer campanya toponímica els estius de 1954, 1955 i 1956. La primera partia de la Conca de Barberà i arribava al Baix Camp; la segona seguia vint-i-quatre ajuntaments del Camp de Tarragona; la darrera, a la Catalunya Central, va resultar més dura del que s'esperava: "Esquerperia dels naturals, falta d'allotjaments", escriu Sales, que es queixa de "les males cares quan arribem a un poble, la malfiança de la gent, les preguntes impertinents de tota classe". Però encara pitjor, i més descoratjador, és trobar-se amb informants dolents: són les "decepcions i contrarietats que només coneixem els recollectors de toponímia", diu Sales. "La feina que fem s'assembla bastant a la del qui passés tota una muntanya, què dic, una serralada de sorra pel garbell, a fi i efecte de trobar-hi uns quants grans d'or. Només es tracta de saber si aquests grans d'or valen la pena."

Tot i que l'*Onomasticon Cataloniae* va ser la primera empresa projectada per Coromines, seria la darrera que publicaria, al final de la vida, en una lluita contra el temps. El 1935 revisava les recerques fetes i anotava: "252 ajuntaments, 112 dels quals han estat enquestats personalment per mi. Manquen per fer 818 ajuntaments del Principat i 759 de la resta del domini lingüístic català." Treballant-hi tres mesos l'any calculava que tardaria cinc anys i mig a acabar el Principat i cinc i mig més a fer la resta, i que llavors hauria conclòs una obra que "Catalunya seria el primer país del món a tenir-la amb tot i que molts altres